

O. Liiv

Eesti arhiivinduslikest üritusist Eesti iseseisvumiseni

23465

TARTUS, 1932

Aratrükk „Ajaloolisest Ajakirjast“ nr. 1, 1932.

2

50893
A-8047

K. Mattieseni trükikoda O/Ü., Tartus, 1932.

Eesti arhiivinduslikest üritusist Eesti iseseisvumiseni.

I. Eesti ärkamisajast maailmasõjani.

Arhiivid on ajaloo uurimisele tähtsamaks toeks, nende korraldamise tasemest sõltub täiel määral nende hõlbustatud kasustamine ja sellega ühtlasi ka uurimusliku töö abistamine. Seetõttu on täiesti põhjendatud juhtida tähelepanu asjaolule, kuidas meie ajaloo uurimise soodustamiseks on arendatud Eesti arhiivindust. Riigi Keskarhiivil on meie arhiivinduses oluline koht, temale määratud ülesanded täidavad suurelt osalt neid nõudeid, mida meil arhiivinduse alal sihtide määramisel juba enne Eesti iseseisvumist üles seati. Et oma ülesandeid korralikult täita, tuleb tal tunda „Eesti arhiivinduse esiaega“, seda arengut, mil viisil on jõutud meil ajaloolise keskarhiivi saamiseni. Selle arenemiskäigu tundmaõppimisega saame õigema ettekujutuse neist oludest, millistes rajati Eesti riiklik kui ka omavalitsuslik ning eraarhiivindus.

Kuidas Balti seisuslikud korporatsioonid ja halduslikud asutised juba sajandite eest alustasid oma arhiivide korraldamist, ei kuulu käesolevas kirjutises vaatluse alla, kuna siin tahetakse selgitada just eesti ringkonnas sel alal tehtud tööd, pealegi on esitainitud küsimust juba mitmel pool mujal lähemalt puudutatud.

Jättes kõrvale ka balti-sakslaste eraalgatuslikud, mitmesuguste kohalikkude seltside kaudu organiseeritud üritused meie kodumaa arhiivinduse alal, asume kohe küsimuse juurde, kuidas suhtuti rahva ajalugu valgustavate dokumentide kogumisse ja ajaloolise kirjakogu soetamise eesti rahvuslikku liikumist kandvais ringkonnas, kus olid kaalumisel nii mitmed teisedki kavatsused ja mõtted, mis alles tänapäeval leiavad teostamist. Selle küsimuse selgitamiseks peab vaatlema lähemalt vastavaid kesksemaid asutisi ja isikuid, kes kõnealoleva ala suhtes võiksid arvesse tulla. Need oleksid kõigepealt Eesti Kirjameeste Selts ja tegelased nagu Jakob Hurt, Mihkel Veske j. t.

Eesti ettevõttest oli Eesti Kirjameeste Selts (EKMS) esimene, kes algatas Eesti maa ja rahva ajaloo huvitavate arhivaalide kogumist. Seni olid seda toimetanud saksa ringkonnad, kaasaarvatud ka Õpetatud Eesti Selts (ÕES). On kaunis tõenäoline, kui võrrelda

mõlemate seltside põhikirju, et EKmS võttis oma sihtideks ja ülesandeiks mitmeid neid, mis olid ÕES-il, lisades sinna veel muid rahvuslikke erikohustusi¹⁾. ÕES-ilt on EKmS saanud ka õhutuse rahvuslike kogude põhjendamiseks. EKmS-i „põhjuskirja“ § 2 p. 4 määrab, et Seltsil on voli asutada raamatukogu ja muuseum, kuhu kogutakse kõik asjad, mis „õpetuseks ja vaimu harimise abiks võivad olla“²⁾. Et seda kogumist arvatakse teostatavaks ajalehtedes avaldatavate üleskutsete ja muu sarnase abil, näeme Seltsi 28. detsembri 1872. a. koosoleku protokollist. Samal koosolekul mainitakse kogus olevana juba mõnd veneaegset kohtupaberit³⁾.

Oma tegevuse kestusel EKmS suutis tõepoolest koguda kaunis arvuka raamatukogu ja rahade-kogu. Kuid dokumentide ja käsikirjade suhtes ei või pidada Seltsi tegevust kuigi tulemuslikuks, ehkki ta seda oleks võinud olla. Nii nagu Seltsi kogumistöös üldse, samuti siingi on märgata kindlama kava puudumist, mille lõppsiht oleks näinud ette eesti rahva mineviku uurimise hõlbustamiseks mitmekülgse ja väärtusliku kirjakogu loomise. Kogumine toimus täiesti juhuslikult, Seltsi liikmeil endil puudus nähtavasti õige arusaamine kirjalikkude mälestiste laialisema kogumise organiseerimise tähtsusest, ühtlasi seetõttu ei leidunud ka kogumistööst tugevasti innustunud meest peale Jakob Hurda ja vast ka Mihkel Veske; esimese peahuvi siirdus aga sõnalise vanavara — rahvaluule kogumisele. Tänuulik põld oleks avanenud sel ajal just rahva majanduslike elutingimusi valgustavate dokumentide — vakuraamatute, teo- ja raharendikontraktide, sulaste teenistuslepingute, mõisa ja küla vahakordi reguleerivate lepingute ja määruste j. m. m. kogumiseks.

Siiski aastate jooksul suureneb arhivaalide kogu, sisaldades mitmelaadseid dokumente ja käsikirju. 1878. a. koolivanem Huik annab Seltsile ühe poolaegse pergamentüriku Sigismund Augusti allkirjaga⁴⁾, 1881. a. saadakse üks mõisaostmise dokument ja üks vakuraamat⁵⁾, 1882. a. dokument ühe perekonna müümise üle Liivi-

¹⁾ Sellesse küsimusse toob selgust Fr. Tuglase poolt teostatav uurimus EKmS-i üle.

²⁾ Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat (tsit. EKmS A.-r.) 1873; Tartu 1873, lk. II. — Eesti kultuuriloolise tähtsusega dokumentide kogumisel tuleks tähele panna, et 19. sajandil eesti keeles sõna „arhiiv“ ei olnud veel pea sugugi tarvitusel. Tema asemel kirjutatakse veel 1882. a. „kirjaliku teaduste alalhoidmise kamber“ (Tallinna linnaarhiivi kohta vt. Sakala 1882, nr. 19), kirjakogu, vanakirjade kogu jne. Sajandi lõpul tarvitatakse üldisemalt sõna „kirjakogu“. Vrd. sõna „archiv“ seletust Dr. K. A. Hermann'i „Eesti Üleüldise teaduseraamatus“, Esimene köide: Täht A. Üheksas ja kümnes vihk; Jurjevis — Tartus 1903, lk. 576.

³⁾ EKmS A.-r. 1873, lk. 79.

⁴⁾ EKmS-i protokollid 1878 (EKmS A.-r. 1878 lisa); Tartu 1878, lk. 5.

⁵⁾ EKmS-i protokollid 1881; Tartu 1882, lk. 33.

meal⁶⁾, 1888. a. vennastekoguduse liikumise alalt usulise sisuga käsi- kirju⁷⁾; teatava ülevaate kogu koostisest ja iseloomust saame 1887. a. EKmS-i raamatukogu nimestikust, milles nimetatakse selles asuvaina 7 vene-õigeusku siirdumise soovi tunnistust Viljandist a. 1849, ühe talu vakuraamat 1819. a., käsikirju, ärakirju ja ürikuid a. a. 1619, 1648, 1737, 1754, 1780, 1857 j. t.⁸⁾.

Kogumistöö, mida EKmS-i poolt väga hooletult toimetati, leidis veel Seltsi elueal koha, kus korjamine peagi hakkas kandma agaramat iseloomu. Selleks kohaks muutus Eesti Üliõpilaste Selts (EÜS), kus juba varakult (a. 1879) J. Hurt⁹⁾, hiljemini V. Reiman ja O. Kallas rõhutasid üliõpilasile vajadust tunda oma maa ja rahva minevikku, et omandada kindla seisukoha kodumaa ajalooliste ja kaasaegsete olukordade hindamiseks.

O. Kallas kirjutab oma mälestistes, et Tartu tulekul ja EÜS-i liikmeks astudes tal peagi tekkis soov, „et küll oleks mõnus, kui kuskil sarnast, meie minevikku käsitlevat materjali alal hoitaks“; 1891. a. märgib ta soovina oma päevikusse, usaldamata sellega veel esineda Seltsi ees, et peale raamatute kogumise, mida teostas EÜS, peaks arhiivi jaoks korjatama eesti kirjanikkude elulugusid ja päevapilte¹⁰⁾. Samane mõte on ka V. Reimanil ning 6. nov. 1891 (J. Kõpu järgi 7. nov.) teeb ta EÜS-i koosolekul esitise, asutada Seltsi muuseumi kõrvale „tähtsate Eesti meeste piltide ja käekirjade kogu“. Juba mõne aja järgi on võimalik konstateerida, et on kingitud mõned autobiograafiad, käsikirjad ja pildid. Õigusega peab O. Kallas seda teadlikuks alguseks Eesti kultuurilooliste sugemete korjamisel, kui silmas pidada EKmS-i poolt toimetatud kogumistöö täiesti juhuslikku laadi ja kavakindlusetust ja arvestada, et asutatava kogu all ei mõeldud kavatsust koguda ainuüksi kirjanikkude autograafe ja päevapilte¹¹⁾.

Nähtavalt hoogsamaks muutub dokumentide kogumine EÜS-i poolt pärast seda, kui talle EKmS-i likvideerimiskoosoleku (juhataja V. Reiman) otsuse põhjal 20. juunist 1894 antakse üle selle seltsi raamatukogu koos seal leiduvate arhiivaalidega. Ainult need käsi- kirjad, mis kirjanikud Seltsile saatnud, saavad nad tagasi, peavad need aga ise ära viima¹²⁾. Üleandmine nõuab aega, sest alles 20. mail 1897. a. tõendavad EÜS-i poolt B. Steinberg ja A. Kapp, et nad

⁶⁾ Aruanded Seltsi koosolekutest (EKmS A.-r. 1882 lisa), lk. 3.

⁷⁾ EKmS A.-r. 1888; Tartu 1889, lk. 59.

⁸⁾ EKmS A.-r. 1886 ja 1887; Tartu 1888, lk. 81, 83, 85, 86 ja 87.

⁹⁾ Juhan Kõpp, Eesti Üliõpilaste Seltsi ajalugu I. 1870—1905; Tartu 1925, lk. 37.

¹⁰⁾ O. Kallas, Mälestisi Eesti arhiivinduse alalt, — Eesti Kirjandus 1932, lk. 76.

¹¹⁾ Juhan Kõpp, tsit. t., lk. 175; O. Kallas, tsit. t., lk. 76.

¹²⁾ Koosoleku kirjeldus vt. Postimees 20. VI 1894, nr. 132.

EKMS-i 20. juuni 1894. a. peakoosoleku prot. p. 10 ja 11 alusel need varad kätte saanud, mis neis punktides neile määratud¹³⁾.

Kuid juba varem, veebruaris 1896 on koostatud eri nimistu EÜS-i käsikirjade kogule ning seda on jätkatud 1909. a-ni¹⁴⁾. Nimistust nähtub, et kirjakogus on esindatud mitmesugused dokumentide liigid, alates 17. sajandist (seadustekogud, senati käsikirjad, vakuraamatud, teo- ja raharendikontrahid, magasiitade arveraamatud, ärkamisaja ja hilisema ajastu tegelaste luuletisi, käsikirju, pamflette, teadusmeeste kirju, vennastekoguduse kohta käsikirju, laulupidude dokumente, mitmesuguseid muude teoste käsikirju). Sagedamaiks kinkijaiks on V. Reiman, K. Parts, H. Koppel, Ed. Reiman, A. Suurkask, K. E. Sööt, O. Kallas. Kui EÜS Eesti Rahva Muuseumile oma käsikirjade kogu üle andis, ei likvideerinud ta seda siiski täielikult; Seltsi tegevuse kohta käivad arhivaalid jäid talle edasi. Kuid suuremal määral dokumentide kogumist ei toimeta enam EÜS, sest need ülesanded langevad nüüd muile tegevusseastunud asutistele.

Kõneledes siin neist seltsidest, kes 19. sajandi lõpul püüdsid koguda Eesti ajalugu valgustavaid kirjalikke mälestisi, ei võiks mööda minna ka üksikuist isikuist, kes seda omal algatusel katsusid teha. Ei ole suur nende eesti haritlaste arv, kes tol ajal, teaduslikke sihte silmas pidades, võisid või tahtsid koguda oma rahva ajaloo, keele, rahvaluule, kirjanduse ja muu ala kohta materjale. Meil puuduvad täpsamad andmed 19. sajandi eesti haritlaste raamatu- ja kirjakogude üle. On loomulik, et need kirjakogud olid nende omanikkude isikliku kirjavahetuse ja tegevuse tulemus, nii siis dokumentide kogud, mis iseloomustavad ainult isikut ja ta tegevust. Need arhiivid on meile praegu väga tähtsad, kuid nad ei ole selle iseloomuga, mida käesolevas mõistetakse Eesti ajaloolise arhiivi loomise all. Ainult üksikute tolleaegsete tegelaste arhiivid tõendavad, et nende produtseerija ja omanik on eesti kultuurilooliste dokumentide kogumise mõttes tegev olnud. Eesti Kultuuriloolises Arhiivis leiduvate eesti tegelaste kirjakogudest, kus peale isikliku arhiivi on juhuslikult kogunenud muidki käsikirju, võiks nimetada J. Jungi, O. Kallase, V. Reimani, H. Rosenthali, J. Tõnissoni, M. J. Eiseni, J. Jõgeveri j. t. omi. Iseäranis huvitavad ses mõttes on aga J. Hurda, M. Veske ja A. Grenzsteini kogud¹⁵⁾.

¹³⁾ EKIA, EKMS-i kogu nr. 2; vastav tõendis ÕES-i poolt numismaatiliste ja teiste kogude saamise kohta samas kogus nr. 6.

¹⁴⁾ EKIA, EÜS-i kirjakogu nimekiri (24. II. 1896).

¹⁵⁾ Seni kui meil EKIA-s puuduvad veel mitme eesti tähtsama tegelase isiklikud arhiivid, puudub ka võimalus ülevaate saamiseks; seetõttu esitavat loend ei taotle olla täielik. Ülalloodatud nimedele lisaks võiks veel mainida õpetaja M. Lippu, kes teatavasti kogus arhiivimaterjale, töötades eesti suguvõsade uurimise alal. Vt. selle kohta EKS-i prot. 1908; Tartu 1909, lk. 93 ja EKS-i prot. 1911; Tartu, 1912, lk. 17—19. EKIA sisaldavuse, eriti seal asuvate eesti tegelaste kirjavahetuste kohta leidub kokkuvõtlikke andmeid Helmi Kleisi kirjutises „Eesti Kultuurilooline Arhiiv“, Olion 1932, nr. 1, lk. 22—23.

Jakob Hurt, kelle isiklik arhiiv on suure väärtusega, on nähtavasti möödaminnes kogunud ka muid dokumente. Võib-olla osa neist on talle saadetud ta kaastööliste poolt rahvaluule kogumise alal. Igatahes leidub ta kogus näiteks vanu abiellumislubasid, väljaantud mitmesuguste kirikuõpetajate poolt a. a. 1808—1854¹⁶⁾; samuti kogukonna-kohtunikude ja -eestseisjate ametivanne 11. nov. 1820¹⁷⁾. Mitmed dokumendid, mis küll J. Hurda isikuga seotud ei ole, on sattunud ta isiklikku arhiivi ametialalise ja seltskondliku tegevuse tõttu. Nii kirjavahetus Eesti Kirjameeste Seltsi, E. Aleksandrikooli ja Peterburi Jaani koguduse kohta.

Rikkalikumalt leidub ajaloolisi dokumente dr. Mihkel Veske kogus, kusjuures ei ole võimata, et osa neist sattus ta kätte EKmS-is tegevuses olles. Nii on siin rendikontrahte ja muid lepinguid talupoegade ja mõisavalitsuste vahel 19. sajandi teiselt poolelt, ärakirju 18. sajandi kohtu-dokumentidest, teetegemise kohustisi, teateid senator Manasseini revisjoni kohta, mitmesuguseid aruandeid, seltside põhikirju, Holstre mõisamaade ülevaade 1818. a.¹⁸⁾, Räpina kogukonna-kohtu protokolliraamat 1826—29¹⁹⁾ j. t.

Kuid ei puudu ka isik 19. sajandi viimaseil aastail, kes päris suurejooneliselt soovis alustada Eesti kultuurilooliste dokumentide ja ajaloolise rahvatraditsiooni kogumist. See oli Ado Grenzstein. — 1898. a. kevadel avaldab ta pealkirja all „Kirjakogu“ 12-leheküljelise brošüüri, millel mottoks: „Õpi elust enesest, ta on tõsi igavest.“ Selle üleskutselise brošüüri läbilugemisel tundub kõigepealt, et Grenzstein vist isegi hästi ette ei kujutanud, missugune peaks olema loodav kirjakogu. Ebamääraseis lauseis ja mitte just õnnelikus väljendusviisis püüab ta selgitada, millist materjali kirjakogu peaks sisaldama. Grenzstein seab siin väga raske sihi, saavutada täieliku kirjeldava ainekogu eesti rahva elu kõikide alade ja olude kohta nii minevikus kui olevikus.

Mida kirjakogule saata, seda märgib ta peajoonetes, milledest nähtub, et kavatsetav kirjakogu saaks sisaldama peamiselt ajaloolist rahvatraditsiooni ja kaasaegseid ülevaateid, kuna ajalooliste dokumentide kogumist vast ainult ridade vahelt võib välja lugeda. Ta ütleb: „Täielise juhtkava asemel märgime meie siin ainult mõned elupõllud

¹⁶⁾ EKIA, Jakob Hurda kogu, mapp 43, vihk nr. 12. — Jakob Hurda tegevus rahvaluule kogumise alal algab õieti tema asumisega EKmS-i etteotsa, kuid oma tuntud üleskutse koos lähema kirjeldusega, mida koguda, avaldab ta ajalehtedes 1888. a. alul, millega ta õieti loob endale suure kirjasaatjate võrgu. Selles üleskutses ei mainita dokumentide kogumist. Vt. Postimees 1888, nr. nr. 23, 26, 29, 32. Täiendisi teisalt sellele üleskutsesele vt. Postimees 1888, nr. 33, Olevik 1888, nr. 13. j. t.

¹⁷⁾ EKIA, J. Hurda kogu, mapp 46, nr. 6.

¹⁸⁾ EKIA, M. Veske kogu, mapp 44, nr. 1.

¹⁹⁾ Sealsamas, mapp 45, nr. 1.

üllesse, milledelt meie iseäranis materjali võtame. Need on: Vana inimeste mälestused meie kodumaa ja tema elanikkude ajaloost ja elust olust, põlluasjandusest, majandusest, teo orjusest, rendist, ostmisest, uuendustest jne; siis töö ja teenistus, kirik, kool, kodu, kohus, politsei, kohalik valitsus, tööliste küsimus, elanikkude liikumine oma põhjustega, rahva tervis, haridus, kirjandus, seltsielu, politika vooled, lootused ja kartused, soovid ja nende avaldamine, rõõmud ja kurbused, rahvaraamatu sisu, telgitagused talitused, ajalehtede sõnumite täiendused, mõtted parandamiste kohta, erakondade liikumised, isegi ajakohased naljad, pilkamised, jutujatkud jne. jne.²⁰⁾

Juba sellest loetelust näeme süstematiseerimise ja kavakindluse puudumist. Autor ei suudagi seda teha, nagu ise tunnustab: „Kirjakogu täielise eeskava jätame esiotsa avaldamata, ja nimelt sellepärast, et meie ei suuda ära arvata, kui suur tema kaastöölise arv saab olema“²¹⁾. Ta lihtsalt deklareerib: „Kirjutagem üles kõik, mis väärt on, et järeltulevad põlved seda loeksivad jne,“²²⁾ ja leiab, et kirjakogu annab „tulevikule nii kalli uurimise materjali kätte, nagu teda teisel teel üldse saada ei ole.“ „Pääle selle saab Kk. kena käsikirjade kogu olema, nagu neid vähe leida“²³⁾. See lähema kava ja juhtnööride puudumine muutis suurejooneliselt plaanitatud kogumise juhuslikuks, ühtlasi ei leidnud ta nähtavasti väga avarat vastukõla; peamiselt on saadetud materjal Lõuna-Eestist, eriti Tartumaalt.

Vaatamata „Kirjakogu“ nimetatud puudusile tuleb siiski rõhutada selle tänuväärse ja ulatusliku algatuse tähtsust. Meie ajaloo uurimine, otsides abiallikaid rahvamälestistest, peab tihti pöörduma sellegi kogu juurde. Samuti on Grenzsteini teene, et ta, tundes seesuguse kogu vajadust, asus selle loomist agaralt propageerima. Kaastöölise hankimiseks ja õhutamiseks avaldab ta „Olevikus“ väga sagedasti aruandeid sissetulnud saadetiste üle²⁴⁾.

Grenzsteini kogu²⁵⁾, sisaldades rohkesti andmeid selle kogu ja

²⁰⁾ A. Grenzstein, Kirjakogu, lk. 6—7.

²¹⁾ Sealsamas, lk. 6.

²²⁾ Sealsamas, lk. 3.

²³⁾ Sealsamas, lk. 5.

²⁴⁾ Olevik 1898, enamikus numbritest; 1899, nr. nr. 1—34.

²⁵⁾ EKLA-s, koostub 13-nest köitest ja umb. 5 köite ulatuses ainesistikust lahtistel lehtedel. Valimiku ainesistikust on Gr. kavatsenud kaunis suures ulatuses trükkis avaldada. Sellekohase kava ja seletuse avaldab ta 1910. a. „Ajaloos Albumis“ (Sissejuhatus, lk. 16 jj.). Samas teoses on avaldatud ka ta päevik ja osalt „Oleviku Kirjakogust“ kui ka mujalt valitud materjalide põhjal koostatud „Mälestused“ (korraldanud H. Turp, tsit. t., lk. 298—378). Siin, lk. 357 teatatakse „Oleviku“ kirjakogu saatusest, et „meie korjame, nagu teada, rahva keskel vanu mälestusi ligema mineviku kohta. Meie hr. tsensor on meile selle võimataks teinud — ta ei lase sellest korjamisest sõnagi lehes kirjutada. (Ol. nr. 45—1900 kustutatud)“. Kustutus oli tsensori poolt.

tegevuse kohta ja suurel määral ajaloolist rahvatraditsiooni, annab ainult vähesel arvul ajaloolisi dokumente. Sellistena esineb siin valla-kohtute protokolle (ärakirjades) 19. sajandi esimesest poolest alates, vakuraamatuid samast ajast peale, teo- ja raharendikontrahteid 19. s. teiselt poolelt, ostu-müügi- ning sulaste teenistuslepinguid, regulaatiivide ärakirju, mõningaid ülesvõtteid jne.

Käesoleva sajandi alul teostas eesti ringkonnis dokumentide juhuslikku kogumist nii siis ainult EÜS. Kogumine toimus üldiselt õige tagasihoidlikes raames. Alles pärast 1905. a. ja sellele otseselt järgnenud teravama reaktsiooni ajastut, kus hävis hulk kaasaegse liikumise ajaloole tähtsat materjali, algas kogumistöö energilisemalt kui kunagi varem, juhitud vastasutatud Eesti Rahva Muuseumi (ERM) ja Eesti Kirjanduse Seltsi (EKS) poolt.

Eesti Rahva Muuseum, eesotsas oma vaimse juhi dr. O. Kallas'ega, kel juba varem oli elav huvi meie maa ja rahva minevikku selgitavate kirjalikkude materjalide vastu ja kes „arhiivipraktika“ oli läbi teinud „Postimehe“ toimetuse arhivaari kohal²⁶⁾, asus agaralt koguma kirjalikke aineid Eesti kultuuritöö alalt, arendades oma tegevust „Eesti Rahva Muuseumi põhjuskirja“ § 7 kohaselt, kus öeldakse, et „Museum korjab kunstitooteid, trükitöösid ja käsikirjalisi aineid Eesti rahva edenemiskäigu endisest ja käesolevast ajast“²⁷⁾. Teatavaks aluseks ERM-i käsikirjade kogule sai EÜS-i poolt 1909. a. sügisel üle antud käsikirjaline ja dokumentaalne aines. Juba mõne aasta pärast võime märgata edukaid tulemusi. Raamatukogu täiendamiseks lubati 1912. a. ERM-le Ülemtrükiaktsiooni poolt üle anda tsenseeritud trükimaterjal Tartu tsensori arhiivist, millele tuli täiendusi Tallinna tsensor H. Jannsenilt ning Peterburist tsensor M. Pukitsalt. Samal aastal saadi ka mitmesuguseid dokumente, nimelt J. Habichtilt Peterburist²⁸⁾. Käsikirjalise ainestiku kasvamisega suureneb nende hoidmise hool, ja juba samal aastal mainitakse, et dokumentide ja teiste paberite jaoks peab tulekindlaid kappe muretsema²⁹⁾. 1914. a. on „käsikirjade kogusse“ tulnud lisa mitmelt poolt (ärkamisaja tegelaste kirju, ajaloolise väärtusega dokumente J. Habichtilt Peterburist, vanemaid dokumente Mustjala kiriku arhiivist j. t.)³⁰⁾. Sama aasta lõpul asutab ERM erilise sõja-osakonna, et

²⁶⁾ O. Kallas, Mälestisi Eesti arhiivinduse alalt, E. Kirj. 1932, lk. 77 jj.

²⁷⁾ Eesti Rahva Muuseumi põhjuskiri; Tartu 1909, lk. 5.

²⁸⁾ O. Kallas, Eesti Rahva Muuseum 1912: 1. Üleüldine tegevuse ülevaade, E. Kirj. 1913, lk. 185; R. Antik, Eesti rahvuslik arhiivraamatukogu, Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat VI (1930); Tartu 1931, lk. 132—133 ja 134—135.

²⁹⁾ O. Kallas, Eesti Rahva Muuseum 1912: 6. Ülevaade töö kohta, mis veel ees, E. Kirj. 1913, lk. 203—204.

³⁰⁾ E. Eisenschmidt, Eesti Rahva Muuseumi üleüldise tegevuse ülevaade 1914. a. kohta, E. Kirj. 1915, lk. 97—106, eriti lk. 103.

valgustada saabuva materjali põhjal „vahekorda meie rahva ja sõja vahel“. Seejuures öeldakse, et meie „sõjameeste pildid, kirjad, sõja mälestused, elulood jne. oleksid väga tähtsaks uurimise materjaliks“³¹⁾. Kuna mitmed suuremadki arhiivid alles peale maailmasõda on õieti väärtustanud seesuguste materjalide suurt ajaloolist tähtsust ja alles hiljemini asutanud vastavad osakonnad, kuhu sellelaadne kogutav aines koondatakse, ja kuna mitmel pool seda kogumist riiklikul algatusel täninigi veel ei ole suudetud teostada, siis väärrib tõsist hindamist see ERM-i kiire ja õige reageerimine, kuigi tulemused just kirjaliku ainese saamisel kahjuks ei olnud nimetamisväärsed.

Kuigi sõjaaastail vähenes ainese juurdevool ERM-i käsikirjade kogusse, on kogu siiski väga mitmekesiseks kasvanud, hiljemini osalt täieneses ERM-i osakonna poolt Tallinnas kogutud materjaliga. ERM-i käsikirjade osakond EKIA-s sisaldab meie rahva majandusajaloo ja ärkamisaja kohta käivaid dokumente, edasi seltside, ametiasutiste, koolide, kohtute arhivaale, mälestisi, käsikirju jne., pakkudes suure väärtusega aimest meie uuema ajaloo uurijatele. Kuid ERM-i tähtsus ei seisa ainult arhiiviainese kogumisel, vaid suurel määral ka ta hilisemais katseis päästa meie ametlikke arhiive ja organiseerida meie arhiivindust. Neile katseile pöördume järgnevas veel kord tagasi.

Et ERM-i käsikirjade kogu iseäranis jõudsasti ei kasvanud, siis selleks oli üks põhjus võib-olla asjaolus, et ERM-iga pea ühel ajal asus paralleelselt samu ülesandeid täitma Eesti Kirjanduse Seltsi Ajalootoimkond Villem Reimani innustunud juhtimisel, ja nii osa materjalist, mis muidu vast ERM-i oleks jõudnud, läks nüüd EKS-i vastavasse kogusse. Loomulikult on ainult tänuväärne, et ERM-i kõnealolevaid ülesandeid täitis ka EKS, sest ajaloouurimise huve silmaspidades ei saa seesugust kogumistööd kõigiti rahuldavalt ainult üks asutis teha. — Et aga edukamalt töötada, on ERM ja EKS omavahel juba 1910. a. kindlama vahekorra loonud, kusjuures otsustati, et EKS kogub sõnalist ainekku, ERM aga asjalist muinasvara³²⁾.

Eesti Kirjanduse Seltsi tegevuse tähtsust ajalooliste materjalide kogumisel on iseloomustanud juba J. Kõpp³³⁾. Vaadeldes Ajalootoimkonna tegevuse arenemist ta ütleb, et toimkond rahva aja- ja kultuuriloo alal on töötanud peamiselt kahes sihis: ajalooliste algallikate kogumisel ja ajalooliste nähtuste selgitamisel³⁴⁾. See töö oli esimesil aastail küll veel õige otsiv ja abitu, kuid V. Reimani juhtimisel ta areneb peagi kindlasuunaliseks. V. Reiman oli ajaloouurimise alal omandanud kogemusi, oli töötanud arhiivides ja sel põhjal avaldanud

³¹⁾ Eesti Rahva Museum 1914, ERM-i väljaanne nr. 10; [Tartu] 1915, lk. 36.

³²⁾ EKS-i protokollid (tsit. EKS prot.) 1910; Tartu 1910, lk. 4; vt. ka Eesti Kirjanduse Seltsi Aastaraamat (tsit. EKS A.-r.) III; Tartu 1911, lk. 4.

³³⁾ J. K õ p p, Eesti Kirjanduse Selts 1907—1917, E. Kirj. 1918/19, lk. 1—19.

³⁴⁾ J. K õ p p, tsit. t. lk. 8.

kirjutisi, nii siis oskas ta õieti hinnata seesuguse kogumistöö tähtsust ja sellele määrata kindlama sihi. Juba 1909. a. on suudetud omandada mõnigi tähtis dokument (näit. dr. H. Rosenthalilt Tallinnast) ja samme astutud uute suuremate kogude omandamiseks. Juhitakse avalikkuse tähelepanu EKS-i kirjakokku kultuurilooliste dokumentide kogumise ja omandamise tähtsusele, seejuures peab toimikond eriti tähtsaks neid käsikirju ja dokumente, mis kuidagi selgitavad Eesti poliitilist, majanduslikku ja hariduslikku ajalugu. Niisuguseid dokumente, kui ka tähtsamate tegelaste kirjavahetusi soovitatakse kinkida või anda tarvitada Seltsile³⁵⁾. Samuti soovitab V. Reiman, et tuleks saata EKS-ile dokumente, kirjavahetusi, ülestähendisi, mälestisi, ajaloolisi laule ja pilkeid³⁶⁾. Nii algusest peale enam-vähem selgelt defineeritakse kogutava materjali iseloom, mis annab EKS-i kirjakoogule peagi kindlama ilme.

Reiman õhutab väsimatult kogumistöö süvendamist. Üldise liikmetekogu koosoleku avamisel jaanuari alul 1911 ütleb ta: „Vanu käsikirju, kirjavahetusi leidub mitmest kirstukapist, kus nad niiskevad ja rikke lähevad. Juhtige nad siia! Koos saab neist esimesejärgulist ajaloolist materjali“³⁷⁾. Samal aastal avaldab Reiman „Eesti Kirjanduses“ üleskutse, mis sisaldab põhilikult läbimõeldud kava ja juhatusi 1) käsikirjalise ainestiku ning 2) suulise ajaloolise traditsiooni kogumiseks³⁸⁾. Selles üleskutses ilmekalt väljendub V. Reimani suur huvi ajaloouurimise vastu ning ta ettenägelik arusaamine, mida ja kuidas koguda, et luua Eesti kultuuriloolise ainestiku arhiiv. Selles on loendatud enamasti kõik need dokumentide liigid, mida peame praegu tarvilikuks ajaloouurimise abistajatena, ja ka sõnalise ajaloolise traditsiooni kogumise suhtes praegu maksev kava sarnaneb suurel määral Reimani esitatud kavale.

Üleskutse esimene osa — käsikirjalise ainestiku kogumiseks — sisaldab üheksa punkti ja näeb ette tähtsamate tegelaste memuaaride ja päevaraamatute, kirjavahetuse, näopiltide ja karrikatuuride kogumist; edasi mainitakse käsikirju, kõnesid, aruandeid ja märgukirju eesti rahva ellu puutuvate küsimuste ja ettevõtete kohta, lühemaid ülestähendusi raamatute kaantel ja nimelehtedel, uuema ajastu rahvalaule ja pilkeid, mis käsikirjas rahva keskel tsirkuleeruvad, poliitilise võitluse sõimu ja nalju, pamflette, näitemänge, kodumaa looduse ja tähtsamate kohtade ning sündmuste ülevõtteid. Eriti huvitav arhiivinduse seisukohalt on neljas punkt, kus soovitatakse koguda ametlikke dokumente ja tunnistusi valitsusasutiste, kohtu- ja kirikuarhiivist,

³⁵⁾ V. Reiman, Ajaloo-toimekonna aruanne, EKS A.-r. II; Tartu 1910, lk. 94—95; EKS prot. 1910; Tartu 1910, lk. 8.

³⁶⁾ EKS A.-r. III; Tartu 1911, lk. 68.

³⁷⁾ EKS prot. 1911; Tartu 1912, lk. 8.

³⁸⁾ V. Reiman, Ajalooliste mälestuste korjamine, E. Kirj. 1911, lk. 208—215.

protokolle ja kaebekirju, revisjoni- ja vakuraamatuid, lepinguid, ise-
äranis, mis maaomandamisse või rentimisse puutuvad, või nende ära-
kirju. Nagu siit näha, on Reimani avaldatud kava Grenzsteini omast
palju rikkalikum ja selgejoonelisem.

Sel üleskutsel on võrdlemisi rohkesti tulemusi, sest EKS-i käsi-
kirjade kogu kasvab sel aastal õige suurel määral. Reiman ei näi
esialgu rahulduvat juurdevooluga, leides, et kokku on tulnud peamiselt
dokumente ja ametlike paberite ära kirju, kuid koguda ei viitsitavat
enam palju, Hurdaaegne vaimustus olevat kadunud. „Üleüldse aga
tundub rasket, väsitavat õhku,“ ütleb ta. Ta toonitab asjaolu, et
eestlasil puuduvad ajaloo-allikate kogud, väljaarvatud EKS-i oma. „Mis
meie oma minevikust kuuleme, seda on võõras, sagedasti vaenuline
käsi üles tähendanud.“ Seepärast olevat eestlasil tarvis koguda
mälestisi³⁹⁾. — Kuid kogu olulist suurenemist, võrreldes eelmiste
aastatega, on näha avaldatud nimestikest ja Ajalootoimkonna aru-
andest⁴⁰⁾. Saadi muuseas Fr. R. Kreutzwaldi järelejäänud käsikirju
ja pabereid, mida ta „Kalevipoja“ juures kasustanud, ärkamisaja tege-
laste kirjavahetusi j. m. Ja Reiman ise konstateerib teisel, et Ajaloo-
toimkonna töö sel aastal eriti käsikirjade korjamisel on andnud häid
tulemusi⁴¹⁾. Ka järgnevail aastail jätkub kogu kasvamine jõudsasti.
1912. a. mainitakse kaht suuremat kingitust: H. Henno poolt J. Kunderi
kirjatöid ja kirju ning Eesti Aleksandri-kooli kuratooriumilt Jaan
Adamsoni kirjalik pärandus. 1915. a. ostetakse dr. M. Veske kogu
kolmepuudases raskuses 100 rubla eest EKS-i Arhiivile, mis nüüd juba
sellist nime kannab. Samal aastal asuti eesti elavate tähtsamate tege-
laste memuaaride kogumisele⁴²⁾. Selle võrdlemisi eduka suurenemise
juures manitseb Reiman EKS-i edaspidigi meeles pidada. Sihiks on
tal 1912. a. paiku, nagu vareminkinigi, Eesti ajaloolise arhiivi loomine,
mis oma koostiselt oleks samalaadne, nagu praegune Eesti Kultuuri-
looline Arhiiv, mis moodustuski EKS-i Arhiivi ühendamisel ERM-i
ja teiste seltside kogudega. Ta ütleb: „Siis koguksime aegapidi aja-
loolise arhiivi, mis meie minevikku paremine aitaks valgustada, kui
senni trükitud tunniskirjad“⁴³⁾. Vaatamata asjaolule, et mõned Seltsi
üleskutsed ja muud sammud arhiivi täiendamiseks tulemusi ei and-
nud⁴⁴⁾, koguneb lõpuks EKS-i Arhiivi siiski niisuguse väärtusega

³⁹⁾ EKS A-r. IV; Tartu 1912, lk. 122.

⁴⁰⁾ Sealsamas, lk. 53—56, 57—58; EKS prot. 1911; Tartu 1912, lk. 57—58,
96—99; EKS prot. 1912; Tartu 1912, lk. 13.

⁴¹⁾ EKS prot. 1912, lk. 15.

⁴²⁾ EKS prot. 1912, lk. 44; EKS A-r. V; Tartu 1913, lk. 44, 67, 94—95;
EKS A-r. VI; Tartu 1914, lk. 73, 77; EKS A-r. VII; Tartu 1915, lk. 90 ja
92; EKS A-r. VIII; Tartu 1916, lk. 22—23 ja 31;

⁴³⁾ EKS A-r. V, lk. 95.

⁴⁴⁾ Näiteks 1916. a. aprillis üleskutse saata ära kirju koolikroonikaist.
Vrd. J. V. Veski, Eesti Kirjanduse Seltsi tegevus 1916. a. Üleüldine üle-

ainestik, mis on samuti kui ennekogutu vältimatu meie ajaloolasile ja annab talle tähtsa koha praeguses Eesti Kultuuriloolises Arhiivis.

EKS-i tegevuse vaatlemisel kultuurilooliste dokumentide kogumise alal võib eelõeldu tõttu täiesti ühineda J. Kõpu hinnanguga, kui ta lausub: „Ei või tunnistamata jätta, et just nende materjalide kogumine, mis V. Reimani poolt ajalootoimkonna nimel 1911. aastal avaldatud äratava ja selgitava üleskutse läbi sihikindlatesse roobastesse juhti, E. Kirjanduse Seltsile tähtsaks teenuseks jääb“⁴⁵).

Eelnevas on peajoontes puudutatud ja iseloomustatud algatusi, mille sihiks oli Eesti maa ja rahva ajaloo uurimiseks koguda materjale, mis seda uurimist märksa kergendaksid. On võimalik, et siin mõnest üritusest kõnelemata on mööda mindud, kuid igakülgse ülevaate saamist raskendab asjaolu, et senini puuduvad meil käsitlused Eesti arhiivinduse üle. Veel märksa raskemaks muutub ülesanne aga maailmasõja algusest peale kuni Eesti Vabariigi loomiseni ja vabadussõja lõpuni, mis aastad on raskemaid meie arhiivindusele; need ajad oleks õigusega nimetatavad meie arhiivinduse dies irae. Seegi korraldus, mis siin senini valitses, ähvardas nüüd täiesti hävineda. Evakueerimine, sõja hävitustöö, riigivõimude sagedased muutused andsid selleks palju võimalusi.

II. Maailmasõja ja Saksa okupatsiooni ajal.

Juba 1915. a. algavad keskvalitsuse korraldusel Eesti- ja Liivimaal eeltööd asutiste, ettevõtete ja üksikisikute ning nende varanduste evakueerimiseks Sisevenemaale. Nii mitmedki asutised sattusid eeltöil mingi paanilisse meeleollu. Looderinde ülemjuhataja ja teised kõrge- mad ametiasutised Liivi- ja Eestimaa andsid mitmesuguseid korraldusi ja juhtnöore, kuid lõppeks kaotasid needki asjast ülevaate. Baltimaade üldise evakueerimise vastu töötasid mõjukalt mitmed ettenägelikumad tegelased, teiste seas Tartus Põhja-Balti Abiandmise Komitee ümber koondunud ringkond, eesotsas J. Tõnissoniga. Ka Eestimaa riütelkonna juhtivad tegelased näivad evakueerimise suhtes olevat õige tagasihoidlikud. — Kui keskvalitsus alguses pooldas üldist evakueerimist, kavatsedes Eestimaa sõjapõgenikke suunata peamiselt Novgorodi ja Vjatka kubermanguisse, siis juba 1915. a. teisel poolel oldi seisukohal, et kogu elanikkonnal sugugi ei tarvitseks lahkuda omalt kohalt vaenlase lähenedes, väljaarvatud väeteenistus- kõlbulik meessugu. Samuti oli lugu varandustega; esialgu kavatsetud põhjaliku evakueerimise asemel viidi mitmel pool läbi osaline. Palju olenes siin ka asutiste juhtivaist isikuist. Evakueerimise alla käisid

vaade, EKS A-r. IX; Tartu 1917, lk. 60. A. Sihveri poolt „Postimehes“ ja „Päevalehes“ 1915, nr. 147 avaldatud „Üleskutse kodumaa arhivide korraldamiseks ja uurimiseks“ leidis samuti vähe tähelepanu.

⁴⁵) J. Kõpp, Eesti Kirjanduse Selts 1907—1917, E. Kirj. 1918/19, lk. 9.

loomulikult ka arhiivid, eriti need, mis ametiasutiste asjaajamisel olid tarvilikud, kuid ka ajaloolise väärtusega esemed⁴⁶). Nii algas Eesti alal asuvate ametlikkude asutiste arhiiviainese, mis hiljemini moodustas pea kogu aluse Eesti riiklikele arhiividele, laialisaatmine Venemaale.

Sellises olukorras otsustab 1915. a. Eesti Kirjanduse Selts, kelle arhiiv sel ajal hoiti osalt Põhja-Liivimaa Linnade Hüpooteegiseltsi tulekindlas kapis, osalt ERM-i erilises kapis ja kastides, häda korral evakueerida arhiivi väärtuslikuma osa⁴⁷). Otsust siiski ei teostatud. Samuti kavatseti evakueerida ERM-i kogud Petrogradi Aleksander III Muuseumi hoiule, milleks O. Kallas'e isiklikul toimetamisel luba saadi. Ärevuseks andis põhjust Riia evakueerimine ja Pärnu pommitamine. ERM-ile anti tarvitada vaguneid kuni 31. detsembrini 1915. Kuna aga otsest tarvet evakueerimiseks veel ei olnud, jäid kogud kohale⁴⁸).

Ilmeka näite arhiivide evakueerimisest annab Tartu ülikooli arhiivi evakueerimine. Juba 1915. a. suvel olid vastavad eeltööd alustatud ning evakueerimise teostamiseks komisjon määratud. Liivimaa kubermangu valitsusasutiste evakueerimisega Tartu ja Riia õpe-konna kuraatori agara tegevuse tõttu muutub evakueerimise küsimus ka ülikoolile aina põlevamaks probleemiks. — Selgusetuks jääb küsimus, kas alustada kogu ülikooli evakueerimisega või ainult osaga. Evak.- komisjoni esimees sõidab septembris Petrogradi ministeeriumi, kus selgub, et peetakse võimalikuks igaks juhuseks välja viia ainult

⁴⁶) Nimetatagu siin mõningaid evakueerimise korraldusi, eriti haridus-asutiste suhtes: Vedomosti imuštšestva, podležaštšago objazateljnomu i želateljnomu võvozu iz utšreždenii Ministerstva Narodnago Prosveštšeniija (Riigi Keskarhiiv, tsit. ERKA; Tartu Ülikooli Arhiiv, tsit. TrtÜA; toimik: Evakuatsija Imperat. Jurjevskago universiteta v Moskvu, N. Novgorod i Permji, 1915—1917, Nr. 5, tsit.: evak. toimik 1915—1917; lisa Riia õpekonna kuraatori salajasele tsirkulaarile 28. VII 1914, nr. 242); Rukovodjaštšija ukazaniija po rekvizitsii i evakuatsii (ERKA, lisa Põhjarinde armeede ülemjuhataja käsule 3. XII 1915, nr. 159); 31. III 1916 haridusministri poolt kinnitatud „Tšastnõja pravila o võvoze, po voennõm obstojateljstvam, gosudarstvennago imuštšestva, utšreždenij, i služaštših v mestnõh ustanovlenijah vedomstva Ministerstva Narodnago Prosveštšeniija (ERKA, TrtÜA, evak. toimik 1915—1917); riigi kaitseks vahendite arutamise ja ühendamise erilise nõukogu esimehe poolt 2. X 1915 kinnitatud „Položenije o komissijah po evakuatsii“ ja 20. III 1916 kinnitatud „Instruksija dlja rajonnõh podkomissii po evakuatsii“ (ERKA, TrtÜA, evak. toimik 1915—1917.) Peale nende leidub mitmesuguseid ringkirjalisi korraldusi haridusasutiste evakueerimiseks ERKA-s, TrtÜA, Ülikooli valitsuse toimikuis: Otetšestvennaja voina (evakuatsija) nr. 4, 1915—1917 (tsit. val. t. nr. 4, 1915—1917) ja nr. 25, 1914—1917; Ülikooli nõukogu toimikuis: Otetšestvennaja voina nr. 15, 1915—1917 ja nr. 16, 1914—1928 ning Utšebno-vspomogateljnõja utšreždeniija nr. 1, 1916—1918.

⁴⁷) EKS A-r. VIII; Tartu 1916, lk. 22—23.

⁴⁸) Eesti Rahva Museum 1915; Tartu 1916, lk. 3—4.

kõige väärtuslikum osa varandusist⁴⁹⁾). Aasta lõpuks aga on ülikooli ruumesse Riias evakueeritud varandust koguni juurde toodud; nii asus ülikooli aula rõdul 2. XII 1915 Riia õpekonna arhiiv⁵⁰⁾). Ülikooli varanduste evakueerimise tööd kestavad 1916. ja 1917. a. edasi, kusjuures osa varandusi juba asub sisemaa linnades ja kuulatakse veel uusi kohti, kuhu instituutide j. m. asutiste varandusi võiks paigutada. Peamiselt suunduvad need Nižnii-Novgorodi, Permi ja 1917. a. Voroneži.

1917. a. peale Riia langemist tõuseb ärevus ülikoolis. Ülikoolinõukogu otsustab võimalikult kiires korras astuda samme luba saamiseks evakueerida Voroneži ülikooli dokumendid ja väärtuslikum varandus ühes ametnikkude ja nende perekondadega⁵¹⁾). Teostataksegi mõninga osa ülikooli varanduse evakueerimine; ülikooli raamatukogu oli juba varem viidud: de la Gardie arhiiv, käsikirjad ja hinnalisemad raamatud N.-Novgorodi ja dissertatsioonide kogu ning suurem osa raamatuid Permi⁵²⁾). Siiski õige suur osa ülikooli arhiivist, nii vanemast kui ka hilisemast, oli kohale jäänud; evakueerimisel kindlat lähemat kava, kuidas arhivaale jaotada, milliseid võtta ja jätta, ei tehtudki, see olenes nende arvatavast tarvilikkusest. — Siis, kui juba oluline osa ülikooli varandusest oli evakueeritud, saabus 14. X 1917 haridusministrilt ülikoolinõukogule kiri, kus peetakse lubamatuks, et nii tihti vahetatakse arvamusi nii Tartu ülikoolinõukogus kui ka ministeeriumis, kas Tartu ülikool tuleb evakueerida või mitte. See rikkuvat nii nõukogu kui ka ministeeriumi autoriteeti. Evakueerimine pidavat aset leidma ainult tõsise hädaohu puhul. Lõpuks öeldakse: Ülikoolinõukogu peab seisma riiklikul vaatekohal ja oma ülalpidamisega kaasa mõjuma paanika eemaldamisele, aga mitte selle levitamisele, seepärast seni, kui Põhjarinde peastaap arvab, et ülikooli ei ähvarda hädaoht, ülikool peab jääma Tartu ja toimetama, nii palju kui see võimalik, korralist õppetööd⁵³⁾). Nii jääbki osa varandusest Tartu.

⁴⁹⁾ ERKA, TrtÜA, Ülikooli valitsuse prot. 7. IX 1915, nr. 1. Kujuka ja üksikasjalise pildi Tartu Ülikooli evakueerimisest ja võitlustest selle küsimuse ümber annab S. Pruuden, Materjale Tartu vene ülikooli lõpupäevilt, Üliõpilasleht 1927, nr. 5, lk. 94—103, kasustades osaliselt TrtÜA-i vastavaid materjale.

⁵⁰⁾ ERKA, TrtÜA, evak. toimik 1915—1917, noorema assistendi P. Palinski kiri ajaloo-filoloogia teaduskonna dekaanile 2. XII 1915.

⁵¹⁾ ERKA, TrtÜA, evak, toimik 1915—1917, rektori kiri õigusteaduskonnale 25. VIII 1917.

⁵²⁾ ERKA, TrtÜA, ülikooli abiasutiste varanduste evakueerimise toimik. Tartu ülikooli sekretäri F. Lamberti teatel viidi hiljemini N. Novgorodis asuv osa samuti Permi ja sealt muu ülikooli varanduse juurde Voroneži.

⁵³⁾ ERKA, TrtÜA, evak. toimik 1915—1917. Vrd. S. Pruuden, tsit. t., lk. 99. Veel hiljemini on Vene ülikooli valitsuse poolt õnneks tagajärjeta jäänud katseid tehtud viia Sisevenemaale ülikooli arhiivi seda osa, mis veel Tartus asus.

Juba see näide valgustab asjaolu, milline segadus valitses evakueerimise teostamisel. Siinjuures tuleb siiski tähele panna, et ülikooli oli kindel ülevaade oma evakueeritud varandusest; paljud asutised aga ei teadnudki, kuhu nende arhiivid ja varandused lõpuks saadeti. Kui asutiste terve arhiiv Venemaale ei viidud, siis tähendas ka osaline evakueerimine arhiivi terviklikkuse lõhkumist; seejuures olenes evakueeritava osa eraldamine muust arhiivist tihti ainult ametniku heaksarvamisest. — Viiks liiga kaugele esitada siin lähemalt meie ametiasutiste arhiivide evakueerimist, mille kohta käesoleva autor on kogunud õige rohkeid ja üksikasjalisi andmeid. Tuleb ainult konstateerida, et Eesti- ja Liivimaa ametiasutiste varandused, nende seas ka arhiivid, mööda Venemaad väga laiali pillati.

Omavalitsusasutiste ja eraarhiive tabas märksa õnnelikum saatus. Ainult Tallinna linna väärtuslik arhiiv evakueeriti 1915. a. Moskva, kust ta 1920. a. õnnelikult tagasi jõudis⁵⁴). Teiste suuremate linnade arhiivid jäid kohale, samuti ka Eestimaa rüütelkonna arhiiv.

Evakueerimine lõppes 1917. aastaga. Ainult üksikuid arhiive on 1918. a. toimetatud Venemaale, nii evakueeriti Peeter Suure Merekindluse Ehitusvalitsuse salajane kirjavahetus kui ka tuletornide kohta salajased andmed 24. II 1918, mobilisatsiooniosakonna salajane kirjavahetus (samal päeval ristleja „Admiral Makarov'ile“) j. m. t. Ühtlasi toimub 1918. a. veebruaris Liivimaa kubermanguvalitsuse likvideerimisel esimene arhiivimaterjali „jaotamine“ Eesti ja Läti täidesaatvate komiteede vahel.

Osa evakueeritud arhiivist läks Venemaal kaotsi või hävines kodusõjas ja muil tingimusil. Kuid ka Eestisse jäänud arhiiviaines kannatas oluliselt mitmel korral. Juba 1915. a. olid paljud riigi- ja omavalitsusasutiste arhiivid (näiteks vallaarhiivid) hädaohus, sest kavatseti neid, mida mõnel põhjusel polnud võimalik evakueerida, kohapeal lihtsalt hävitada.

Suuremal hulgal kannatas arhiiviainestik 1917. a. revolutsiooni lahtipuhkemisel. Rüüstades kohtu, politsei ja sandarmeeria asutisi ning vanglaid revolutsioonilised hulgad põletasid suure osa neis leiduvast arhiiviainesest, mis hiljemini administratiivselt, veel rohkem aga ajaloolises mõttes oleks äärmiselt suure tähtsusega. Eriti hukkus seesugust materjali Tallinnas, kus 1917. a. märtsi alul põles Toompea vanglaga koos Eestimaa kubermanguvalitsuse üksikute asutiste arhiive. 2. märtsil süüdatud vanglast levis tuli kubermanguvalitsuse asutiste kantseleidesse, kuid tule kustutamiseks ei astunud sõdurid mingeid

⁵⁴) O. Liiv, Ülevaade Tallinna linnaarhiivi tegevusest eriti viimase kümne aasta jooksul, Ajal. Ajakiri 1928, nr. 1, lk. 29. Tagasijõudmise teade rõõmustab välismaagi arhiivindustegelasi, vt. märkused selle üle Korrespondenzblatt des Gesamtvereins der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine, 69. Bd. [1921]; vg. 216; Die Rettung des Revaler Stadtarchivs, Antiquitäten-Rundschau 18 [1920], lk. 171.

samme⁵⁵). Suurem osa Eestimaa kubermanguvalitsuse ja kubeneri arhiivist, samuti rootsiaegne kindralkubeneri arhiiv jäid siiski tulest puutumata. 1917. a. märtsipäevade revolutsiooniline puhang avaldus eeskätt vihatud ametiasutiste hävitamises rahvahulkade poolt, nagu seda ilmekalt kujutavad mitmed kirjeldused⁵⁶). Ka Narvas hävitati 3. märtsil ametiasutiste kirjavahetust⁵⁷). Tartus ei olnud revolutsiooni käik nii tormiline kui Tallinnas, Narvas ja mujal. Sandarmivalitsuse arhiiv pitseeriti siin ülevõtmisel kinni⁵⁸).

Arhiivianes hävines veel 1917. a. sügisel, eriti maal mõisus, siis sakslaste tulekul 1918. a. veebruaris (enamlasted hävitasid oma salajase kirjavahetuse ööl vastu 24. II 1918⁵⁹), okupatsioonivõimud põhjustasid arhiivide osalise kaotsimineku, — Toompea lossis asuvaist arhiivist tarvitati arhivaale kütteks, müüdi neid paberivabrikuile jne., lõpuks hävinesid paljude mõisate, kirikute, valdade ja ametiasutiste arhiivid vabadussõjas. Tuli ette juhtumeid, kus asutiste endi poolt enamlaste lähenemisel hävitati arhiiviosi. Nii hävitati detsembris 1918 Eestimaa rüütelkonna arhiivis 1917. ja 1918. a. kirjavahetust⁶⁰). Riigi Keskarhiivi poolt 1930. a. alul kogutud andmete alusel, kusjuures saadi vastused 151 ametiasutiselt, tõuseb nende asutiste arv, millede arhiivid kannatanud 1917.—1919. a. rüüstamise ja hävitamise all, 23-le, kuid kahtlemata üldarv on palju suurem⁶¹).

Juba nende näidete kaudu selgub, kui laastavalt mõjus arhiividele ajastu maailmasõjast peale kuni vabadussõja lõpuni. Täielikult pahurpidi pööratud seisundis arhiive püüab päästa Eesti Rahva Muuseum Tartus. Kuigi see tegevus, arvestades olukordi, oma ulatuselt isearanis suureks ei kujunenud, väärib ta siiski erilist hindamist, sest ERM osutus a. 1915—1918 ainsaks asutiseks, kes eesti ringkondade poolt sellelaadseid püüdeid korduvalt avaldas ja kus kõigepealt jõuti äratundmisele, et seisukorda saab parandada ainult mõne kindlailme-

⁵⁵) J. Elepson, Arhivaalide tule läbi hukkumine Tallinna Toompea lossis Vene revolutsiooni alul 2., 3. ja 4. märtsil 1917. a., Päevaleht 1923, nr. 252 ja Vaba Maa 1923, nr. 217; AN prot. 3. V 1923 p. III ja 8. X 1923 p. III².

⁵⁶) H. Pöögelmann, Veebruarirevolutsioon Tallinnas, Proletaarne revolutsioon Eestis, II aastakäik (1928), nr. 4, lk. 6—8.

⁵⁷) Veebruarirevolutsioon Narvas, Proletaarne revolutsioon Eestis, II a. k. (1928), nr. 4, lk. 24, 25, 30.

⁵⁸) Veebruarirevolutsioon ja järgnev ajajärk Tartus. Sm. A. Jea pikema kirjelduse kokkuvõte, Proletaarne revolutsioon Eestis, II aastakäik (1928), nr. 4, lk. 12.

⁵⁹) ERKA, Arhivaar Joh. Elepsoni „Märkmeid end. Eestimaa kubermanguarhiivi kohta“, lk. 2.

⁶⁰) Im Dienste der Heimat! Erinnerungen des Freiherrn Eduard von Dellingshausen, ehem. Ritterschaftshauptmanns von Estland; Stuttgart 1930, lk. 3.

⁶¹) ERKA, vastused Riigi Keskarhiivi ringkirjale 29. I 1930 nr. 1020, 1929./30. a. toimik nr. 23.

lise teadusliku arhiivi asutamise näol, kuhu tuleksid koondada ajalooliselt tähtsad arhiivid.

Kui 1915. a. ajalehtedes teateid ilmus, et vallavalitsustele oli määratud evakueerimise puhul suur osa vallaarhiivest hävitada, võttes ühes ainult tarvitamisel oleva kirjavahetuse, pöördus ERM-i juhatus Liivi- ja Eestimaa kuberneride poole palvega hävitamisele kuuluvad valla- ja vallakohtuarhiivide osad kinkida või hoiule anda ERM-le. Vastuses, mis saabus ainult Eestimaa kubernerilt, ei lubata seda⁶²). Silmapaistvamalt alustab ERM oma päästetegevust 1917. a. peale. Hakatakse rõhutama oleviku dokumentide (päevapilte, elulugusid, läbielamuste kirjeldusi j. m.) päästmist ja kogumist Muuseumile. 11. veebruaril 1917 ERM-i üldkoosolekul juhatuse esimees O. Kallas, kõneledes ERM-i kavatsetavast tegevusest ja avaldades eelmainitud soovi, lisab juurde: „Kirjeldatagu meie aega pikemalt, ta on seda väärt, et dokumenta jätta edaspidistele põlvedele... Praegusel ajal peaks igas vallas vähemalt oma ajalookirjutaja, krönograf olema, need kroonikad annaksid palju huvitavat materjali ajaloo uurimisele“⁶³). Samasisulise üleskutsega ajakirjanduses esineb M. Raud 1918. a. märtsis, soovitades ametlikkude dokumentide ja isiklikkude mälestiste saatmist, võimalikkude kaastöölistena ette nähes eriti vallakirjutajaid ning kooliõpetajaid⁶⁴); G. Vilberg soovitab igale koolile koostada oma ajalooramat ning ärakiri sellest saata Eesti Kirjanduse Selt-
sile⁶⁵).

Peale revolutsiooni lahtipuhkemist avanevad väljavaated kergema vaevaga, kui see varem oli mõeldav, koguda mitte üksi eraomanduses asuvaid, vaid ka ametiasutiste hädaohus olevaid arhiiviosi. Juba kevadel 1917. a. sai ERM Põhja-Liivimaa abikomissari K. Partsi määramisel Tartu trükiasjade inspektori likvideeritud ameti arhiivi koos inventaariga⁶⁶). 1917. a. sügisel teeb ERM-i juhatus otsuse, mis sisult juba märksa tähtsam on, kui ERM-i senised katsed arhiive

⁶²) Eesti Rahva Muuseum 1915; Tartu 1916, lk. 7.

⁶³) ERM-i arhiiv, ERM protokoll raamat (tsit. prot.) II (1914—1918), lk. 370 ja 371.

⁶⁴) Md. [= M. Raud], Koguge tunnistusi, Postimees 19. III 1918, nr. 18. Samal päeval ilmub ka Dorpater Zeitung'is (19. III 1918, nr. 20) Walteri koolis peetud koosoleku kirjeldus, kus maanõunik v. Oettingen, iseäranis aga mag. H. Semel „kaasaegse ajaloolise materjali hankimise grupi“ nimel toonitavad isiklikkude läbielamuste kirjanemise tähtsust; selle kergendamaks teostamiseks lubas Semel umb. kahe nädala jooksul koostada laiali-
saatmisele tulevad küsimuslehed.

⁶⁵) Viator [= G. Vilberg], Igale koolile oma kooli ajalooramat, Postimees 1918., nr. 23.

⁶⁶) ERM-i arhiiv, ERM prot. II (1914—1918), juhatuse koosolek 30. V 1917. p. V (lk. 399); R. Antik, Eesti rahvuslik arhiivraamatukogu, Raamatukogu 1929, nr. 2, lk. 119; sama autor, Eesti rahvuslik arhiivraamatukogu, Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat VI (1930); Tartu 1931, lk. 136.

päästa ja mis näib tähistavat ERM-i juhtivais isikuis kavatsuse valmimist, luua ERM-i juurde eriline ajalooline arhiiv. Sel arhiivil pidid olema, nagu järgnevast näeme, umbes samased ülesanded, nagu praegu Riigi Keskarhiivil. Nimelt ERM-i juhatuse koosolekul 12. septembril otsustatakse, et Eesti Maanõukogule saadetas palvekirjas tuleks paluda ka, „et Maanõukogu tulevikus ajaloolise tähtsusega arhivi materjali E. R. Museumisse juhiks, kui Maanõukogul nõu ei ole erilist ajaloolist maa arhiivi asutada...“⁶⁷⁾. Kahjuks puuduvad praegu andmed, kas Maanõukogu üldse mingit otsust ses küsimuses tegi ja milline oli vastus ERM-le⁶⁸⁾. Kuid siit näeme, et Eesti ajaloolise keskarhiivi loomise kavatsus on küpsenud juba 1917. a. sügiseks; ERM püüab seda kavatsust tutvustada avalikkusele ja 1918. a. ajakirjanduses avaldatud üleskutseis arhivaalide päästmiseks ja kogumiseks kõneldakse ERM-i käsikirjade kogust, mis peaks kujunema „meie maa ja rahva ajalooliseks keskarhiiviks“⁶⁹⁾. Kujukalt ise loomustatakse ajaloolise keskarhiivi tähtsust 14. juunil 1918 peetud ERM-i liikmete ja tegevliikmete kogu koosolekul, kus E. Eisen Schmidt, aru andes ERM-i tegevusest 1917. a., ütleb: „Tulevikus peaks Eesti Keskraamatukogu juurde ka ajalooline arhiiv ehk kirjajakogu kasvama, ei ole ju Eesti rahval veel sarnast kogu olemas.“ Sinna tuleks koguda kõik dokumendid ja aktid, mis Eesti ajaloo, eestlaste õigusliku vahekorra ja arvustiku kohta käivad. Vastuvõtmist leiaksid ka ametiasutuste terved arhiivid. Kuigi samme on astunud, ei ole seni saadud veel suuremaid arhiive omandada. Rohkem juba oodatakse saadeti omavalitsuste, eriti valdade, kohtutegi poolt jne. Tallinna osakonna poolt kogutav arhiivinaes pidi liidetama Tartus asuva arhiiviga⁷⁰⁾.

⁶⁷⁾ ERM-i arhiiv, ERM prot. II (1914—1918), lk. 406.

⁶⁸⁾ ERM-i selleaegne kirjavahetus on kas hävinenud või ei ole see praegu leitav.

⁶⁹⁾ Üleskutse, Postimees 18. III 1918, nr. 17. Seal öeldakse muuseas: „Meie maa saatuse ei ole veel kindel. Võibolla teevad juba ligemal ajal riiklised asutused, kelle ülesandeks ka ajalooliste dokumentide korjamine ja alalhoidmine oleks, kuid seltskondlisel eraalgatusel tõusnud asutustele, nagu E. R. Museumile jääb siiski küllalt lai tegevuse piirkond, kui aga toetajaid leidub.“ Lõpuks öeldakse, et „kõik paberid ja dokumendid, mis kuidagi meie seltskondliste ja omavalitsuse asutuste tegevusesse puutuvad ja laokile jäänud, tuleksid tingimata meie ajaloolisesse keskarhiivi juhtida.“ Juuli alul 1918. a. avaldab ERM-i asjaajaja E. Eisen Schmidt üleskutse, kus nimetab kõigepealt arhiivide laostamist evakueerimise kaudu, revolutsioonaaegset arhivaalide põletamist ning hilisemat hävitamist (makulatuurina müügi näol j. m. v.), selgitab dokumentide kogumise tähtsust ja ajaloolise arhiivi organiseerimist ERM-i juures ning palub teatada juhtumeist, kus arhivaalid on hädaohus; vt. Ajaloo-allikaid tuleb hoida! — Maaliit 1918, nr. 55 ja Postimees 1918, nr. 102.

⁷⁰⁾ E. Eisen Schmidt, Eesti Rahva Museumi tegevuse ülevaade 1916. ja 1917. aastal, Eesti Rahva Museum 1916 ja 1917; Tartu 1918, lk. 12—13. Koosoleku protokollis kõneldakse „Eesti ajaloolisest kesk-

Teatava tõuke keskarhiivi loomisele ja temasse riiklikkude arhiivide koondamise kavatsusele andis asjaolu, et Liivimaa kubermanguvalitsuse arhivaar Savernjaev, kes koos evakueeritud arhiiviosadega Tartus viibis, Muuseumile 1918. a. kevadel teatas, Laial tän. nr. 10 kuuris asuvat umb. 400 kastitait Balti kind.-kub. ja Liivimaa kub.-val. arhiivimaterjale, mis tulevat üle anda okupatsioonivõimudele. ERM-i juhatuse koosolekul 8. aprillil otsustati samme astuda, et arhiiv kaotsi ei läheks ja ta ERM-le antaks jäädavalt või deposiidina. Kuna arhivaar seda üle anda ei julgenud, pöörduti vastava palvega komandantuuri poole. Esialgu kindlat vastust ei saadud; vahepeal oli aga nimetatud arhiivi materjale leitud ühest kauplusest pakkimispaaberina. Ühtlasi saadi teada, et Räpina paberivabriku omanik Mirwitz omas vabrikus tähendatud arhiive olevat hävitanud. Et saksa võimud sel ajal arhiivi Laia tänava kuurist olid ära viinud teadmata kuhu (— ülikooli raamatukokku), saadeti Muuseumi raamatukoguhoidja J. Muide Räpinasse asja järele kuulama, ühtlasi saadeti ERM-i nimel märgukiri Saksa vägede ülemjuhatausele AOK 8-le. Seal tuli vastus, et arhivaale Räpinas ei ole hävitatud. J. Muide teate järgi on Räpinasse toodud arhivaale Pihkvast (osa semstvo arhiivist) ning neid seal hävitatud. Hiljemini selgus ka, et Mirwitzi aitades Tartus on veel Balti raudteede valitsuse arhivaale. Nii püüdis Muuseum vähemalt Tartus arhiive hävitamise eest päästa⁷¹⁾.

ERM-i kõrval väärivad täit tähelepanu ka need sammud, mis astuti Balti arhiivinduse olude korraldamiseks okupatsiooni ajal nimetatud alast huvitatud kohalikkude saksa ringkondade poolt. Riia ajaloo ja muististe seltsi poolt peale Brest-Litovski rahu esitatud märgukirjad Venemaale viidud arhiivide tagasisaamiseks leidsid küll seeaegsete sõjaväeliste ja kodanliste võimude tähelepanu, jäid aga tagajärjetuiks. Samuti saavutati seltsi poolt luba Tartust Riiga tagasi tuua Liivimaa kub.-val. arhiivi osad, kuid transportolude korratuse tõttu jäi seegi teostamata⁷²⁾. Kohapeal püüti arhiive korraldada, nii toimiti Tartu okupatsiooniaegses ülikoolis veel lühikest aega enne selle ülevõtmist Eesti võimude poolt⁷³⁾.

arhiivist ehk kirjakogust“, kuhu kõike kirjalikke materjale (nii trükitud kui kirjutatud) kogutakse, mil kuidagi tähtsust meie maa ja rahva mineviku kohta. ERM-i arhiiv, ERM prot. III (1918—1919), 14. VI 1918 prot.; Postimees 1918, nr. 88.

⁷¹⁾ ERM-i arhiiv, ERM prot. II (1914—1918), juhatuse kslk. 8. IV 1918 (lk. 413); ERM prot. III (1918—1919), juhatuse kslk. 10. X 1918 (lk. 451—453); juhatuse kslk. 11. XII 1918 (lk. 458—459); E. Eisenschmidt, viimatisit. t., lk. 12—13.

⁷²⁾ A. Feuerstein, Die Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga vor und nach dem Weltkriege, Kalender und Jahrbuch des Deutschen Elternverbandes in Lettland 1923, Riga [1922], lk. 67.

⁷³⁾ ERKA, TrtÜA, val. toimik nr. 4, 1915—1917. Vrd. õigusteaduskonna dekaani dr. Hedemann'i kiri 30. XI 1918.

Silmapaistvat osa Eesti arhiiviolude korraldamise katsetes etendas kahtlemata ka Eestimaa rüütelkond, õigemini küll rüütelkonna arhiiv arhivaar P. v. d. Osten-Sackeni juhatusel. Juba 1909. a. paiku, kui Eestimaa rüütelkond asub oma arhiivi põhjalikumale ümberkorraldamisele, võttes selleks ametisse nimetatud arhivaari, tekib kavatsus Riias H. Bruiningki juhatusel teotseva ajaloolise maaarhiivi eeskujul ka Eestimaa rüütelkonna arhiivist välja arendada maaarhiiv. Algatus leidis teatavat toetust rüütelkonna arhiivi paljude Eestimaa aadlimõisate arhiivide deponeerimise või kinkimise näol. Sõda takistas ka siin maaarhiivi väljakujundamise lõplikumat teostamist. Uuesti konkreetsetel kujul kerkib maaarhiivi loomise küsimus esile 1917. a. suve lõpul, kui rüütelkonnal Eestimaa maaomavalitsuse ajutise korraldamise seaduse 30. III 1917. a. ja selle teostamise määruste 22. VI 1917. a. alusel⁷⁴⁾ tuli omavalitsusse puutuvaist ülesandeist osa koos vastavate asutistega üle anda Eesti Ajutisele Maanõukogule. Sel puhul võeti arutamisele ka rüütelkonna arhiivi saatus. Eestimaa rüütelkonna komitee koosolekul 7. septembril 1917 kanti ette arhivaar Osten-Sackeni kirjalik arvamus, millest selgus, et arhiivi ei saa rüütelkonnast eraldada. Arhivaar peab kõige õigemaks, kui rüütelkonna arhiiv nimeatakse ümber provintsiaalarhiiviks ja selle valitsevasse organi kuulusid esindajad nii rüütelkonna kui ka maavalitsuse poolt. Arhiiv peaks asuma tulevikuski rüütelkonna hoones ja temaga tuleks liita veel vana kubermanguvalitsuse arhiiv, kreisilinnade arhiivid, Tallinna ringkonnakohtu vana arhiiv ja võimaluse piires edaspidi seegi arhiivina, mis senini hoidub üksikute isikute käes ja on alalise ohu all hävida. Rüütelkonna komitee nõustus selle esitise, ühtlasi volitades rüütelkonna peameest tarbekorral tõsta see küsimus üles läbirääkimistel Maanõukoguga⁷⁵⁾. Sellest maa- või provintsiaalarhiivi loomise katsest, millele on suunatud rüütelkonna arhiivi tegevus juba varem ja mis kirjeldataval ajal tuli rüütelkonnas päevakorda ainult selleks, et hoida oma arhiivi sattumast Maanõukogu otsesse valdamisse, ei tulnud midagi välja. Rüütelkonna arhiiv jäi edasi rüütelkonna juurde, tema ülevõtmise küsimust hiljemini ei puudutatudki Maanõukogu poolt, kus olid sel ajal päevakorras muud määravama tähtsusega küsimused Eesti haldusliku elu korraldamiseks.

Paremini õnnestub Eestimaa rüütelkonnal katse okupatsiooni ajal asutada riigiarhiiv Tallinna. Teatavasti Vene võimud ei hoolinud kuigi palju väärtuslike arhiivifondide eest, mis asusid Toompea lossis. Arhiivi laoruumid olid aastakümneid tuulutamata ja kütmata, osa arhivaale oli niiskusest hallitanud ja kõdunenud, arhiivid ise väga puudulikult korraldatud. Revolutsiooni ajal ja sakslaste tulekul kannu-

⁷⁴⁾ Vestnik Vremennago Praviteljstva 1. VIII 1917, nr. 119 ja 6. III 1917, nr. 124.

⁷⁵⁾ ERKA, ERüA, A. VI 19, Ritterschafts Protocolle 1914—1920, lk. 658—660.

tasid arhiivid mitmeti. Saksa sõjavägede saabumisel Tallinna algas Toompea lossis asuvate ametiasutiste arhiivide ja jooksvate registra- tuuride segipaiskamine. Arhivaalid asutiste ruumes toimetati pöönin- guile ja keldritesse, lossi tornidesse, tühjade äride ruumesse jne., kus- juures täiesti segamini läks mitmesugust toimikmaterjali. Nende toi- mikute restaureerimine nõudis Eesti ajal väga palju aega. Lossi pööningul oli rohkesti väärtuslikku kirjavahetust katusest läbitunginud vihmavee läbi „otse sõnnikuks muutunud“. Seesugune arhiiviainese barbaarne segipaiskamine sündis otstarbel, et vabastada senise kubermanguvalitsuse arhiivi ruume, kuhu okupatsioonivõimud kavatsesid asutada ohvitseride kasiino. Eestimaa rootsiaegne kindral-kuberneri arhiiv toodi sel puhul rüütelkonna arhiivi, kuna osa kubermanguvalit- suse arhivaale otsustati müüa Türi paberivabrikule. Ohtlikust seisun- dist arhiivide päästmiseks astus lõpuks samme Eestimaa rüütelkonna arhivaar P. parun Osten-Sacken, kes koos teiste asjasthuvitatute ringkonnaga kindlasti vastu seisis seesugusele toimetamisviisile ja kelle mõjul okupatsioonivõimud loobusid kasiino asutamisest arhiivi ruumesse ⁷⁶⁾.

Et kindlustada riigiasutiste arhiivide alalhoidmist, võtavad Osten- Sacken ja mõned rüütelkonna liikmed teadusliku arhiivi loomise küsi- muse jällegi üles, seekord enam mitte maa- ega provintsiaal-, vaid riigiarhiivi nime all. Seejuures pidi rüütelkonna arhiiv edaspidi jääma rüütelkonna juurde, uuesse loodavasse riigiarhiivi kavatseti aga koon- dada arhiivid, nagu ülemmaakohtu j. t. kohtuasutiste omad, Eestimaa rootsiaegne kindralkuberneri arhiiv, veneaegne kubermanguvalitsuse arhiiv. Tallinna ringkonnakohtu arhiivist toodigi ülemmaakohtu arhiivi uuem osa Toompea lossi, ühtlasi kavatseti tuua riigiarhiivi ka osa end. Eestimaa kroonupalati arhiivist.

Maapäeval, mis peeti 2. kuni 6. juulini 1918, otsustati maanõunik- kude v. Ramm'i (Padise) ja v. Wetter-Rosenthal'i (Penijõe) ning kreisisaadik parun Fersen'i (Kloostrimõisa) poolt esitatud Eestimaa riiklikkude arhiivide valitsemise ja paigutamise küsimuse suhtes, et rüütelkonna komitee asja kaaluks ning otsuse teeks ⁷⁷⁾. Komitee omal koosolekul 6. juulil otsustas, et juhul, kui kindralkommando on nõus esitiseга, määrata Eestimaa rüütelkonna justiitsarhivaar Paul parun Ungern-Sternberg Eestimaa riiklikkude arhiivide valitsemise

⁷⁶⁾ ERKA, Ülevaade riigiarhiivi tegevuse kohta 1. IV 1921 — 31. XII 1929. a. (masinkirjaline eksempl.), lk. 7—8; ERKA, Riigiarhiivi arhivaar J. Elepson, Märkmeid end. Eestimaa kubermanguarhiivi kohta (masink. eksempl.), lk. 2; R. Övel ja O. Liiv, Eesti riiklikust arhiivindusest. Ajal. Ajakiri 1930, nr. 1—2, lk. 61; O. Liiv, Das Archivwesen in Estland, Archivalische Zeitschrift, III F., 7. Bd., lk. 239.

⁷⁷⁾ Rezess des ordentlichen Landtages der Estländischen Ritter- und Landschaft vom 2.—6. Juli 1918; Reval 1918, lk. 13.

etteotsa ja avada arhiivi korraldamiseks vajalik krediit⁷⁸⁾. 11. juulil 1918. a. saadetaksegi vastav esitis keiserlikule kindralkommandole 68, kusjuures eriline arhiivikomisjon, mis pidi koostuma kindralkommando ja rüütelkonna esindajaist, oleks teostanud arhiivi kontrolli⁷⁹⁾. Kindralkommando oli ettepanekuga nõus ja nii algas riigiarhiiv Tallinnas oma tegevust, mis aga suuremaid jälgi ei jätnud, kuna okupatsioonija vältel ta tegevus ei suutnud meie arhiiviolusid märgatavalt parandada. Suurem tähtsus oli aga uuel arhiivil selles, et tema loomisega ja veel rohkem sellele eelnevate sammudega nähtavasti suudeti päästa mõndagi arhiiviosa, mis vist muidu oleks paratamatult hävinenud.

Okupatsioonivõimud viisid lahkumisel kaasa pea kõik oma asutiste kirjavahetused, mis siin nende tegevuse kestes tekkisid ja meile nüüd suure tähendusega oleks. Ainult üksikuid dokumente ja arhiiviosi, mida kas ei suudetud kaasa võtta või hävitada, on järgi jäänud, ja needki on enamasti asutiste omad, mis tegelesid administratsiooni ja toitlustamise alal.

See oli raske pärandus, mida Eesti Vabariigil tuli vastu võtta ka arhiivinduse alal: väärtuslikud arhiivid maalt välja viidud, kohal asuvad arhiivid korratutes või osalt täiesti hävitatud, vastava arhiivindusliku keskkoha ja eriharidusega isikute puudumine, kes oleksid võinud otsekohe kogemustega asuda arhiivinduse korraldamisele. Neis oludes tuli alustada Eesti riikliku arhiivinduse rajamist, mis esitas suuri raskusi neile asutistele ja isikutele, kes meie arhiivide päästmisest huvitatutena asusid tegevusse. Esiteks eraasutised, siis Arhiivikomisjon ja sellele järgnenud Arhiivinõukogu, eesotsas professor A. R. Cederbergiga, on teinud suure kultuurse tähtsusega töö, mis võimaldas seada ka meie ajaloo uurimise kindlamale teaduslikule ja ajakohasele pinnale ning viis riigi ajaloolise keskarhiivi asutamiseni, milline kavatsus juba 1917. a. päevakorrale tõuseb. Nii on arhiivindusegi alal arenemistee meil eraalgatusist jõudnud riiklikkude asutisteni.

O. Liiv.

⁷⁸⁾ ERKA, ERüA, A. 19, nr. 326: Aus dem Protocoll der Estländischen Ritterschaft, Ritterschaftlicher Ausschuss am 6. Juli 1918.

⁷⁹⁾ ERKA, ERüA, A. 19: rüütelkonna peamees kindralkommandole 11. VII 1918, nr. 385 ja samane justiitsarhivaariie Ungern-Sternbergile 11. VII 1918, nr. 386.